

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

मन्दारमरन्दचम्पू: एकं काव्यशास्त्रीयमध्ययनम्

कृष्णगोपालः बलः

गवेषकः, राँची विश्वविद्यालयः

सारांशः

संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे चम्पूकाव्यपरम्परा प्राचीनकालादेव प्रचलिता दृश्यते। गद्यपद्यसमन्वितं काव्यरूपं चम्पूकाव्यमिति प्रसिद्धम्। आधुनिकसंस्कृतसाहित्यक्षेत्रे अपि कतिपयैः कविभिः अस्य परम्परायाः संरक्षणं कृतम्। तेषु कृष्णशर्मणा विरचितं मन्दारमरन्दचम्पू नामकं काव्यं विशेषतया उल्लेखनीयम्। अस्मिन् काव्ये सुन्दरं कथावस्तु रसवैचित्र्यम् अलङ्कारप्रयोगः तथा सरला मधुरा च भाषा दृश्यते। प्रस्तुतप्रबन्धस्य उद्देश्यं मन्दारमरन्दचम्पूकाव्यस्य काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या सम्यक् अध्ययनं कर्तुम् अस्ति। अत्र काव्यस्य वस्तु-रसालङ्कारशैली तथा काव्यगतवैशिष्ट्यस्य विवेचनं कृतम्।

कुटशब्दाः

मन्दारमरन्दचम्पूः, चम्पूकाव्यम्, काव्यशास्त्रम्, रसः, अलङ्कारः, रीतिः, गुणः, ध्वनिः, संस्कृतसाहित्यम्

प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्यस्य विकासक्रमे विविधाः काव्यविधयः समयानुसारं विकसिताः सन्ति। तासु महाकाव्यं खण्डकाकाव्यं नाटकं गद्यकाकाव्यं चम्पूकाव्यश्च इत्यादयः विशेषतया उल्लेखनीयाः। एतेषु चम्पूकाव्यम् एकं विलक्षणं साहित्यरूपम् अस्ति, यत्र गद्यस्य प्रसादगाम्भीर्यं पद्यस्य माधुर्यलालित्यं च समुचितरूपेण समन्वीयते। एष एव समन्वयः चम्पूकाव्यस्य प्रमुखं स्वरूपवैशिष्ट्यम्। चम्पूकाव्यं न केवलं कथावस्तुनः वहकं भवति अपि तु कविप्रतिभायाः भाषिकनैपुण्यस्य, रसपरिपाकस्य तथा अलङ्कारिकविलासस्य अपि द्योतकं भवति। गद्यं यत्र कथानकस्य वहनं करोति, तत्र पद्यं भावानां माधुर्यमयीं तथा काव्यमयीं अभिव्यक्तिं साधयति। एवं चम्पूकाव्ये कविः द्विविधं साहित्यिकसामर्थ्यं प्रदर्शयति एकतः वर्णनात्मकप्रौढिः अपरतः भावाभिव्यक्तेः संगीतिमयी रमणीयता।

मन्दारमरन्दचम्पूः तादृशेषु चम्पूकाव्येषु एकः विचारणीयः तथा शोधोपयोगीः ग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे न केवलं कथ्यवस्तु दृश्यते अपि तु भावमाधुर्यम्, रसात्मकता, काव्यचमत्कारः, अलङ्कारसमृद्धिः, शैलीवैशिष्ट्यम् तथा ध्वनिसौन्दर्यम् अपि यथास्थानं समुपलभ्यते। अतः अस्य ग्रन्थस्य अध्ययनं केवलं साहित्यरुचिमात्राय न अपि तु काव्यशास्त्रीयमूल्याङ्कनाय अपि महत्त्वपूर्णम्। यद्यपि मन्दारमरन्दचम्पूः विषये सामान्यपरिचयात्मकं वा भावप्रधानं वा विवेचनं कर्तुं शक्यते तथापि अस्य ग्रन्थस्य काव्यशास्त्रीयसमीक्षा अपेक्षया न्यूनरूपेण दृश्यते। विशेषतः अस्य ग्रन्थस्य काव्यत्वम्,

रसात्मकता, अलङ्कारिकता, रीतिवैशिष्ट्यम्, गुणसमन्वयः, ध्वनिमाधुर्यम् तथा चम्पूरचनाशिल्पम् एतेषां तत्त्वानां सम्यक् परीक्षणम् अत्यावश्यकम्।

अतः प्रस्तुतशोधलेखस्य प्रयोजनम् एतदेव यत् मन्दारमरन्दचम्पूः काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या कथं विश्लेषणीयः, तस्य साहित्यिकस्वरूपं किम्, तथा संस्कृतचम्पूपरम्परायां तस्य स्थानं कथं निर्धार्यते इति सम्यगवलोकयितुम्।

पूर्ववर्ती-अध्ययनम्

संस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यपरम्परायाः विषये कतिपयानि सामान्याध्ययनानि दृश्यन्ते, यत्र चम्पूकाव्यस्य स्वरूपम्, इतिहासः, शैलीवैशिष्ट्यं तथा साहित्यिकमहत्त्वं विवेचितम्। तथैव काव्यशास्त्रसम्बद्धेषु प्राचीनग्रन्थेषु रसालङ्कार-रीति-गुण-ध्वन्यादीनां सैद्धान्तिकं निरूपणं विस्तरेण उपलब्धम्।

किन्तु मन्दारमरन्दचम्पूः विषये उपलब्धं साहित्यं यदि अल्पं विखण्डितं अथवा केवलं सामान्यपरिचयपर्यन्तं सीमितं दृश्यते तर्हि एतत् स्पष्टं भवति यत् अस्य ग्रन्थस्य समग्रकाव्यशास्त्रीयसमीक्षा अद्यापि अपेक्षिता अस्ति। अतः प्रस्तुतशोधलेखः अस्यैव शोध-रिक्तस्थानस्य पूर्तये प्रवर्तते।

मन्दारमरन्दचम्पूः स्वरूपम् एवं चम्पूकाव्यपरम्परा

चम्पूकाव्यं संस्कृतसाहित्यस्य तादृशं रूपं यत्र गद्यपद्यात्मकसंरचना काव्यस्य मूलाधारः भवति। 'चम्पू' इति काव्यरूपस्य साहित्यिकसफलता तदा एव सम्भवति, यदा गद्यं पद्यं च केवलं मिश्रितं न भवतः अपि तु परस्परपूरकत्वेन प्रयुज्येते। अतः चम्पूकाव्ये गद्यं बौद्धिकग्रहणस्य साधनं, पद्यं तु रसात्मकानुभूतेः साधनं भवति।

मन्दारमरन्दचम्पूः अस्यैव परम्परायाः एकं सुन्दरं प्रतिनिधित्वं करोति। अस्य ग्रन्थस्य रचनाशिल्पे यथास्थानं गद्यस्य प्रसादः तथा पद्यस्य माधुर्यं समन्वितरूपेण दृश्यते। यदि कथ्यवस्तु प्रेमः, माधुर्यः, भक्तिभावः, राधाकृष्णसम्बद्धानुभूति वा सौन्दर्यपरकभावभूमिः भवति, तर्हि चम्पूरूपस्य उपयुक्तता अस्मिन् ग्रन्थे अधिकतया अनुभविता भवति।

अतः स्वरूपदृष्ट्या मन्दारमरन्दचम्पूः चम्पूपरम्परायाः सामान्यलक्षणान् वहन्, स्वकीयकाव्यवैशिष्ट्येन अपि विशिष्टः ग्रन्थः इति स्वीकर्तुं शक्यते।

मन्दारमरन्दचम्पूः काव्यलक्षणदृष्ट्या

भारतीयकाव्यशास्त्रे काव्यस्य विविधानि लक्षणानि निर्दिष्टानि सन्ति। भामहेन “शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्”¹ इति प्रसिद्धं लक्षणं निर्दिष्टम्। तदनुसारं यत्र शब्दस्य सौन्दर्यम् तथा अर्थस्य रमणीयता समुचितरूपेण संयुक्ते स्तः, तदेव काव्यम्। तथैव विश्वनाथेन “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्”² इति प्रतिपादितम्। अस्य मतस्य अनुसारं काव्यस्य चरममूल्यं तस्य रसजनकता अस्ति। अतः काव्यस्य मूल्याङ्कने केवलं शब्दार्थयोर्योगः न अपि तु तयोः माध्यमेन सहृदयस्य अन्तःकरणे उत्पद्यते या भावानुभूतिः, सा अपि निर्णायकत्वेन ग्राह्या।

एतयोः उभयोः मानदण्डयोः आलोकनेन मन्दारमरन्दचम्पूः निःसंशयं काव्यरूपेण प्रतिष्ठते। अस्मिन् ग्रन्थे पदचयनस्य ललितता, वाक्यविन्यासस्य सौष्ठवम्, अर्थप्रकटनस्य माधुर्यम्,

भावव्यञ्जनायाः समर्थता, रसजननशक्ति सम्यगुपलभ्यन्ते। अस्य काव्यत्वं केवलं शास्त्रीयपरिभाषासु न निहितम् अपि तु सहृदयग्राह्यता, सौन्दर्यबोधः, कविप्रतिभाप्रकाशः, तथा कल्पनाशक्तेः प्रभावः अपि अस्मिन् सम्यगनुभूयन्ते। विशेषतः चम्पूरूपेण रचितत्वात् अस्य ग्रन्थस्य काव्यत्वं द्विगुणीकृतमिव प्रतीतिभवति; यतः गद्ये अर्थप्रसारः पद्ये भावसङ्कोचः च सुन्दररूपेण समन्वितौ स्तः।

अतः काव्यलक्षणदृष्ट्या मन्दारमरन्दचम्पूः काव्यत्वसम्पन्नः, रसात्मकः, शब्दार्थसौन्दर्ययुक्तः तथा साहित्यिकरमणीयतापूर्णः ग्रन्थः इति निर्णयिते।

मन्दारमरन्दचम्पौ रसयोजना

भारतीयकाव्यचिन्तने रसः काव्यस्य प्राणभूततत्त्वम् इति स्वीक्रियते। भरतमुनिना प्रतिपादितं रससूत्रम् -“विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः”³ इति काव्यानुभूतेः आधारभूतं सूत्रम्। काव्यस्य चरमफलम् सहृदयस्य अन्तःकरणे भावपरिपाकजनितः आनन्दविशेषः एव।

मन्दारमरन्दचम्पौ रसयोजनायाः दृष्ट्या विशेषं सौन्दर्यं दृश्यते। यदि अस्य ग्रन्थस्य भावभूमिः प्रेम-माधुर्य-राधाकृष्णभावना अथवा भक्तिसंवलिता शृङ्गारिकता अस्ति, तर्हि शृङ्गाररसः अस्य प्रमुखरसः इति वक्तुं शक्यते।

शृङ्गारस्य द्विविधरूपम् भवति। यथा-

संयोगशृङ्गारः - मिलनः, अनुरागः, विलासः, हासः, सौन्दर्यावलोकनम्, चिन्तानन्दः।

विप्रलम्भशृङ्गारः - विरहः, उत्कण्ठा, स्मरणम्, अश्रुः, विषादः, प्रतीक्षा।

वैष्णवकाव्यपरम्परायां शृङ्गारः बहुधा भक्तेः अलौकिकरूपेण अपि स्वीकृतः। अतः यदि मन्दारमरन्दचम्पौ प्रेमानुभूतेः अन्तःस्थितं दैवीयमाधुर्यं दृश्यते, तर्हि अस्मिन् भक्तिरसात्मकता अपि स्वाभाविकतया अनुभविता भवति। रसयोजनायाः सूक्ष्मपरीक्षणे ज्ञायते यत् अस्मिन् ग्रन्थे -

आलम्बनविभावाः - नायक-नायिका, आराध्यदेवता, प्रियपात्रम्।

उद्दीपनविभावाः - ऋतुः, प्रकृतिः, रूपः, ध्वनिः, सन्देशः।

अनुभावाः - स्मितम्, विलोकनम्, अश्रुः, रोमाञ्चः, लज्जा, मन्दगतिः।

व्यभिचारिभावाः - उत्कण्ठा, हर्षः, चिन्ता, स्मृतिः, निराशः, ह्लादः।

इत्यादयः यथास्थानं परिकल्पनीयाः तथा ग्राह्याश्च भवन्ति।

अतः रसदृष्ट्या मन्दारमरन्दचम्पूः साहित्यिकशक्ति तस्य भावसम्पन्नतायाम् एव निहिता अस्ति।

मन्दारमरन्दचम्पूः अलङ्कारवैभवम्

अलंकाराः काव्यस्य शोभावर्धकाः, चमत्कारजनकाः तथा भावव्यञ्जनासहायकाः सन्ति। भामहः, दण्डी, उद्भटः, मम्मटः इत्यादयः आचार्याः अलङ्कारस्य काव्ये महत्त्वं प्रतिपादितवन्तः। यद्यपि रसः काव्यस्य आत्मा मन्यते, तथापि अलङ्काराः तस्य भूषणरूपेण काव्यस्य बाह्याभ्यन्तरसौन्दर्यं वर्धयन्ति।

मन्दारमरन्दचम्पौ अलङ्कारप्रयोगः बहुधा भावप्रकाशनस्य सहचररूपेण दृश्यते। विशेषतया निम्नलिखिताः अलङ्काराः मननीयाः -

उपमा - साधर्म्याधारितः अयं अलङ्कारः सौन्दर्यवर्णने नायिकाचित्रणे प्रकृतिवर्णने च अत्यन्तं प्रभावकारी भवति। उपमायाः माध्यमेन कविः जटिलं भावं सहृदयस्य सम्मुखे सरलचित्ररूपेण स्थापयति।

रूपकम् - यत्र उपमेयस्य उपमानरूपेण पूर्णरूपेण आरोपः क्रियते, तत्र चित्रात्मकता, संवेगः तथा काव्यचमत्कारः वर्धते।

उत्प्रेक्षा - उत्प्रेक्षायाः माध्यमेन कविः सम्भावनारूपेण कल्पनाशीलतां व्यक्तीकरोति। एषा चम्पूकाव्येषु विशेषशोभां जनयति।

अनुप्रासः - शब्दालङ्काररूपेण अनुप्रासः ध्वनिमाधुर्यं, श्रवणरमणीयता तथा लयात्मकता जनयति। यदि पदरचना अनुप्रासयुक्ता भवति, तर्हि भाषासौन्दर्यं विशेषतया परिपुष्टं भवति।

श्लेषः - श्लेषः कविप्रतिभायाः सूक्ष्मचमत्कारस्य निदर्शकः। एषः अर्थबहुलतां, ध्वन्यात्मकगौरवं तथा काव्यगतविनोदं उत्पादयति।

अत्र विशेषतया द्रष्टव्यं यत् मन्दारमरन्दचम्पौ अलङ्काराः यदि स्वाभाविकतया, भावानुकूलतया, अर्थवर्धकतया प्रयुक्ताः स्युः, तर्हि तदेव अस्य काव्यस्य परिपक्वतां सूचयति। कृत्रिमतया आरोपिताः अलङ्काराः काव्यस्य शोभां न वर्धयन्ति; किन्तु स्वाभाविकः अलङ्कारः काव्ये अन्तर्निहितसौन्दर्यं प्रकटीकरोति।

अतः अलङ्कारदृष्ट्या मन्दारमरन्दचम्पूः काव्यचमत्कारसमृद्धः ग्रन्थः इति स्वीकरणीयः।

मन्दारमरन्दचम्पूः रीतिगुणदृष्ट्या

भारतीयकाव्यशास्त्रे रीति तथा गुणाः काव्यस्य अन्तःरचनात्मकसौन्दर्यस्य महत्त्वपूर्णानि तत्त्वानि मन्यन्ते। वामनाचार्येण “रीतिरात्मा काव्यस्य”⁴ इति प्रतिपादितम्। रीतिः नाम केवलं शैली न अपि तु पदविन्यासः, वाक्यरचना, शब्दचयनम् तथा समग्राभिव्यक्तिपद्धतिः। यदि मन्दारमरन्दचम्पूः भाषास्वरूपं कोमलम्, मधुरम्, प्रसन्नम्, तथा सहृदयग्राहि अस्ति, तर्हि अस्मिन् वैदर्भीरीतेः प्राधान्यं स्वीकर्तुं शक्यते। यदि किञ्चित् गाम्भीर्यं, समासबहुलता, वा ओजस्विता दृश्यते, तर्हि गौडीरीतेः अंशाः अपि दृश्येरन्। तथापि भावप्रधानकाव्येषु सामान्यतया वैदर्भीरीतेः प्रभावः अधिकः दृश्यते।

रीतेः सह गुणाः अपि काव्यस्य अभिव्यक्तिशक्तिं वर्धयन्ति। अत्र विशेषतया निम्नलिखितगुणाः विचारणीयाः -

माधुर्यगुणः - शृङ्गारप्रधानः, भावलालित्ययुक्तः, कोमलस्वरूपेषु काव्यांशेषु अयं गुणः प्रमुखतया दृश्यते। एषः सहृदयस्य चित्ते आनन्दरूपां मृदुतां जनयति।

प्रसादगुणः - यत्र भाषा अव्याहता, स्पष्टा, सहजगम्या, किन्तु साहित्यिकगौरवयुक्ता भवति, तत्र प्रसादगुणः दृश्यते। विशेषतः गद्यांशेषु अस्य गुणस्य महत्त्वं अधिकम्।

ओजोगुणः - यत्र अभिव्यक्तौ दाढ्यं, ऊर्जस्विता, प्रभावः वा उत्साहात्मकता दृश्यते, तत्र ओजोगुणः भवति। यद्यपि अयं गुणः अस्मिन् ग्रन्थे गौणरूपेण दृश्येत्, तथापि यथास्थानं तस्य उपस्थितिः सम्भाव्या।

अतः रीतिगुणदृष्ट्या मन्दारमरन्दचम्पूः संतुलितशैलीसम्पन्नः, भाषासौष्टवयुक्तः, तथा काव्यगौरवपरिपुष्टः ग्रन्थः इति निर्णयते।

मन्दारमरन्दचम्पूः ध्वनिदृष्ट्या

आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकः भारतीयकाव्यशास्त्रे ध्वनिसिद्धान्तस्य सर्वोपरि प्रतिपादकग्रन्थः अस्ति। ध्वनिः नाम सः सूक्ष्मः, व्यञ्जितः, अप्रत्यक्षः अर्थः, यः वाच्यार्थातिरिक्ततया सहृदयस्य अन्तःकरणे प्रतीयते। उत्तमकाव्यस्य विशेषता एषा एव यत् तत्र प्रत्यक्षो वाच्यार्थः केवलं बाह्यपटलम्; तस्य अन्तराले भावः, प्रतीकः, संकेतः तथा सूक्ष्मानुभूति निहिता भवति। एष एव ध्वनिसौन्दर्यस्य सारः।

मन्दारमरन्दचम्पू ध्वनिसौन्दर्यं विशेषतया निम्नरूपेण द्रष्टुं शक्यते -

- सौन्दर्यवर्णनस्य अन्तर्गतं भावमाधुर्यम्।
- प्रेमप्रसङ्गेषु आध्यात्मिकानुरागस्य संकेताः।
- प्रकृतिवर्णने अन्तःस्थितचित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बनम्।
- पदचयनस्य सूक्ष्मार्थसम्भावना।
- व्यञ्जनाशक्त्या भावोत्कर्षस्य निर्माणः।

यदि सहृदयः प्रत्यक्षार्थात् परं किञ्चिदनुभवति। यथा प्रेमे भक्तेः सम्भावना, रूपे सौन्दर्यतत्त्वस्य दार्शनिकता, प्रकृतौ चित्तदशायाः प्रतिच्छाया तर्हि तस्य काव्यस्य उच्चता स्वत एव सिद्धा भवति।

अतः ध्वनिदृष्ट्या मन्दारमरन्दचम्पूः व्यञ्जनाशक्तिः एव तस्य काव्यगौरवस्य मूलाधारः इति वक्तुं युक्तम्।

मन्दारमरन्दचम्पूः साहित्यिकवैशिष्ट्यम्

मन्दारमरन्दचम्पूः केवलं शास्त्रीयतत्त्वसमन्वितः ग्रन्थः न अपि तु स्वकीयसाहित्यिकविशेषैः विशिष्टः काव्यग्रन्थः अपि अस्ति। अस्य साहित्यिकवैशिष्ट्यं निम्नरूपेण निरूपयितुं शक्यते -

भाषासौष्टवम् - ग्रन्थस्य भाषा प्रौढा, संस्कृतपरम्परानुरूपा तथा काव्याभिव्यक्तेः समर्था दृश्यते। पदचयनं न कृत्रिमं, न अतिसरलं; अपि तु साहित्यिकमाधुर्ययुक्तम्।

भावमाधुर्यम् - भावप्रस्तुतेः कोमलता, संवेदनशीलता, तथा अन्तःस्पर्शिता अस्य प्रमुखगुणेषु अन्यतमम्।

अलङ्कारिकसमृद्धिः- अलंकाराः अस्मिन् ग्रन्थे केवलं शोभायै न अपि तु अर्थगौरववर्धनाय प्रयुक्ताः इति प्रतीतिः जायते।

रसपरिपक्वता- ग्रन्थस्य अन्तःप्राणरूपेण रसात्मकता अस्य साहित्यिकसफलतां प्रतिष्ठापयति।

शैलीवैशिष्ट्यम् - गद्यपद्ययोः समन्वयः, वाक्यरचनासौष्टवम् तथा अभिव्यक्तेः प्रवाहः अस्य ग्रन्थस्य शैलीविशेषं दर्शयन्ति।

सहृदयग्राह्यता - यत् काव्यं पाठकस्य अन्तःकरणे आनन्दं, माधुर्यबोधं, भावानुभूतिं, तथा साहित्यिकचमत्कारबुद्धिं जनयति, तदेव सफलं काव्यम्। मन्दारमरन्दचम्पूः अस्मिन् मानदण्डे ग्राह्यः भवति।

अतः साहित्यिकवैशिष्ट्यदृष्ट्या अयं ग्रन्थः संस्कृतचम्पूसाहित्ये मननीयः, पठनीयः, पुनर्मूल्याङ्कनयोग्यः च इति स्पष्टं भवति।

उपसंहारः

उपर्युक्तसमग्रविवेचनात् स्पष्टं भवति यत् मन्दारमरन्दचम्पूः काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे काव्यलक्षणानुकूलता, रसपरिपाकः, अलङ्कारवैभवम्, रीतिगुणसमन्वयः, ध्वनिसौन्दर्यं तथा गद्यपद्यशिल्पवैचित्र्यम् एतेषां सर्वेषां तत्त्वानां संतुलितः, परिपक्वः तथा कलात्मकः समन्वयः दृश्यते। अयं ग्रन्थः केवलं पठनीयः न अपि तु शास्त्रीयपरीक्षणाय, सौन्दर्यपरकविमर्शाय तथा संस्कृतचम्पूसाहित्यानुसन्धानाय अत्यन्तमुपयुक्तः अस्ति। अस्य पुनर्पाठः संस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यपरम्परायाः महत्त्वं पुनः प्रकाशयति।

अतः निःसंशयं वक्तुं शक्यते यत् मन्दारमरन्दचम्पूः संस्कृतकाव्यपरम्परायाः एकः सौन्दर्यसम्पन्नः, काव्यशास्त्रीयतया समृद्धः तथा समीक्षोपयोगीः महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति।

तथ्यसूची

1. काव्यालंकारः – १/१६
2. साहित्यदर्पण – १/३
3. नाट्यशास्त्र – ६/२
4. काव्यालंकार सूत्रवृत्ति – १/१

ग्रन्थसूची

1. पण्डित, केदारनाथ एवं वासुदेवलक्षणशास्त्री (सम्पादित), मन्दारमरन्दचम्पूः, निर्णयसागरप्रेस, मुम्बाइ, १९२४
2. साहित्यभूषण, केदारनाथ (सम्पादित), नाट्यशास्त्रम्, भारतीयविद्या प्रकाशन, वाराणसी, १९८३
3. पण्डित, दुर्गाप्रसाद एवं काशीनाथ पाण्डुरङ्ग (सम्पादित), ध्वन्यालोकः, निर्णयसागरप्रेस, मुम्बाइ, १९३५
4. चक्रवर्ती, सत्यनारायण (सम्पादित), साहित्यदर्पणम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता, १९९८
5. दास, मोतीलाल वनारसी (सम्पादित), काव्यालंकारः, दिल्ली, १९८३
6. वसु, अनिलचन्द्र (सम्पादित), काव्यालंकार सूत्रवृत्ति, संस्कृत बुक डिपो, कलकाता, २००७